

majd tápászkodni, rémült csecsemőként, a nyilvános járókában, szerencsésen elkapva a tűzhideg láncot, s míg az egymásnak esett belső szervek ernyesztő taglózápora, a fájdalom eszelős körforgása alábbhagy, barátkozni a fura ténnyel, hogy a lánc (jégszemű megmentőnk) sokszorta valóságosabb, mint oly sokszor fogódzónak hitt porhanyó önmagunk, támolyogtunkban felfogni, hogy csak azért nem ájulunk el, mert ez a lassan lengő hidegség levezeti az öröm villámain, a sistergő tudatból lesújtó, földbe kívánckozó voltokat, a mohó túlvilág követelését. Ettől megilletődve, hasznos energiát közlekedtetve, elhatalmasodó életmámorunk kezd alig-alig különbözni az egymás hátát bámuló kresztáblák, magukban morgolódo kapcsolószekrények, gumiasztalként táncoló vezetékek eladdig észre sem vett, tapintatos tobzódásától.

Orosz István

A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG ETIKÁJÁRÓL

Szász Béla 80. születésnapjára

„Amikor elfogadjuk, hogy az erkölcs hatálya alatt állunk, nem arra kötelezzük el magunkat, hogy megfeleljünk mások elvárásainak, hanem arra, hogy akár betartjuk, akár megszegjük a készen kapott előírásokat, számat adunk magatartásunkról. Azaz megindokoljuk cselekedeteinket és nézeleinket, még hozzá oly módon, hogy bírálóknak ne maradjon alapja az észszerű kifogásolásra. Nevezük ezt a felfogást a morál konszenzualista elméletének.”

(Kis János: VANNAK-E EMBERI JOGAINK?)

Ha igazolható egyáltalán valamilyen módon a polgári engedetlenség, igazolásának a jogrendszeren kívülről kell származnia. A polgári engedetlenkedőnek cselekvése igazolásaként jogon túli okokra kell hivatkoznia, amelyek megindokolják a törvényszegést, s azt is be kell tudnia mutatni, hogy ezek a jogon túli megfontolások súlyosabban esnek a latba, mint a törvénytisztelet kötelessége. Hiszen, amint azt Kis János a mottóban idézett könyvében megállapította: „a törvények mellők az előlegezett támogatásra. Ha csak nincs okunk az ellenkezőjére, indokolt engedelmeskednünk nekik, éppen, mert vannak emberi jogaink... törvények nélkül nem válhatunk minden más emberrel egyenrangú morális személyekké”.¹ A törvényszegés jogosultságának igazolása pedig nem könnyű feladat.

Tekintsünk most el a nyilvánvalóan erkölcstelen zsarnokság tiszta esetétől, amelynek kétséges a legitimációja, és amely kegyetlen, elnyomó törvényeket vezet be. A szándékos engedetlenség ilyen körülmények között (ha általános egyetértés van a kö-

rülmények megítélésében) általános és azonnali helyeslésre tarthat számot. Ezért nevezhette pl. Thomas Mann a fasizmust „*erkölcsileg jó időknek*”. Ám a legtöbb polgári engedetlenkedő nem ilyen környezetben cselekszik. Általában készséggel elismerik, hogy kormányuk demokratikus, hogy hatalma legitim, és hogy a vezetőket alkotmányos úton választják. Elismerik, hogy a törvények végrehajtására és tiszteletben tartására kellőképpen ügyelnek a nép választott képviselői, s ezért jogosult az az elvárás, hogy minden állampolgár – a polgári engedetlenkedők éppúgy, mint bárki más – engedelmeskedjék ezeknek a törvényeknek. A törvénytisztelet kötelessége azonban csak egy az erkölcsi elvek közül, amelyeknek engedelmeskedniük kell – fogják mondani. Más erkölcsi kötelességeik is vannak, erős erkölcsi kötelességek, amelyek súlyosabban esnek a latba, mint a jogrendszer által támasztottak, s ezek kényszerítik őket arra, hogy bizonyos törvényeket bizonyos körülmények között figyelmen kívül hagyjanak. Nem állítják, hogy a törvény fölött vagy a törvényen kívül állnának, ám meg vannak győződve róla, hogy *joguk* van nem engedelmeskedni a törvényeknek bizonyos kivételes és gyötrelmes helyzetekben.

Az ilyen állítások azonban gyakran tartalmaznak tévedéseket, és időnként heves ellenreakciókat váltanak ki, óvatos és körültekintő védelemre van tehát szükségük. Annál is inkább, mivel a polgári engedetlenkedő dolga, hogy szándékos törvényszegésének jogosságát bebizonyítsa. S a védelemnek racionális alapokon kell nyugodnia. Az a pusztá állítás – legyen mégoly jóhiszemű is –, hogy valaki erkölcsi kötelességének érzi, hogy ne engedelmeskedjék a törvényeknek, *önmagában* nem igazolhatja az engedetlenséget.

Lássuk kissé részletesebben, milyen problémák szoktak itt fölmerülni.

Először is, három típusú értékítélet keveredhet az igazolás során: azok az értékítéletek, amelyek (1) bizonyos cselekedetek, illetve bizonyos típusú cselekedetek helyességére vagy helytelenségére vonatkoznak; amelyek (2) a cselekvő személy jellemére vonatkoznak; és amelyek (3) arra vonatkoznak, hogy milyen erkölcsi alapelveket kellene a társadalomnak elfogadnia. Mármost abból, hogy elismerjük egy bizonyos, illetve egy bizonyos típusú cselekedet jogosságát, még korántsem következik az, hogy elismertük a polgári engedetlenség mint olyan jogosultságát is. De a második típusú helyeslő értékítélet sem vonja magával a polgári engedetlenség jogának elismerését, hiszen a polgári engedetlenség egy meghatározott megnyilvánulását jogosulatannak tarthatjuk, miközben a cselekvő személy jellemét kedvezően ítéljük meg, amiért végbevitte akcióját. Ahhoz, hogy elismerjük a polgári engedetlenség jogosultságát általában, harmadik típusú értékítéletet kell megfogalmaznunk bizonyos elvekről, amelyeket a társadalomnak magáévá kell tennie, mert a polgári engedetlenség jogának elismerése azt jelenti, hogy az ilyen magatartás mindig – legalábbis prima facie – jogosult, s ezért mindenkinek prima facie kötelessége, hogy megengedje azt. És éppen itt szoktak összezarodni a dolgok.

Mert a cselekvő személy szempontjából a kérdés az, hogy van-e valakinek erkölcsi joga elkövetni egy törvénytelen cselekedetet, amelyet erkölcsileg igazolhatónak tart. Az analitikus logika szabályai szerint a válasz természetesen igenlő. Az embernek erkölcsi joga azt tenni, ami erkölcsileg igazolható; az embernek tehát joga van azt gondolni, hogy erkölcsi joga van megtenni azt, amiről úgy gondolja, hogy erkölcsileg igazolható. Ennek a megállapításnak azonban nincs vonatkozása a többi emberre. A „joga van” mindössze azt jelenti, hogy az embernek azért van joga megtenni azt, ami erkölcsileg igazolható, mivel nem lehet egy ennél erősebb belső kötelessége, ami

megtütaná neki az erkölcsileg igazolható cselekvést. A társadalmon belüli megfigyelő ebben az értelemben úgyszintén el fogja ismerni az ember erkölcsi jogát arra, hogy megtegye, ami erkölcsileg igazolható. Mindazonáltal, ebben az értelemben az erkölcsileg igazolható cselekvés joga egyszersmind nem teszi jogosulttá a polgári engedetlenséget mint olyat, hanem csak a polgári engedetlenség erkölcsileg igazolható formáit; továbbá nem teszi kötelezővé, hogy a megfigyelő is hasonlóképpen értékelje a helyzetet, hiszen ő nagyon is gondolhatja azt, hogy a polgári engedetlenség vitatott esete erkölcsileg nem igazolható.

A megfigyelő nézőpontjából a kérdés az, hogy vajon mindazon törvénytelen cselekedeteket erkölcsileg igazolhatónak kell-e tartanunk, amelyek elkövetői őszintén azt gondolják, hogy cselekedeteik erkölcsileg igazolhatók. Időnként a következő okfejtést szokták felhozni az igenlő válasz mellett: Egy személy magatartásának értékelésekor azt mondhatjuk, hogy az illető akkor járt el helyesen, ha azt tette, amiről azt gondolta, hogy az adott helyzetben helyes megtennie. Tehát, ha mint polgári engedetlenkedő, azt teszi, amit erkölcsileg igazolhatónak tart, akkor helyesen cselekszik. Ez az okfejtés azonban keveri a (2) típusú és az (1) típusú ítéleteket. Amikor a megfigyelő azt mondja, hogy a cselekvő személy „helyesen cselekedett”, amikor azt tette, amiről őszintén azt gondolta, hogy erkölcsileg igazolható, akkor a cselekvő személy *jellemét* értékeli. Azt állítja, hogy az illető nem hibáztatható. Ám amikor azt mondja, hogy az illető „helyesen cselekedett” (azt tette, amit helyesnek tartott), akkor a megfigyelőnek nem kell egyszersmind azt is gondolnia, hogy a cselekvés *szerinte* is helyénvaló volt. Hiszen gyakran előfordul, hogy azt mondjuk, valaki „helyesen cselekedett” akkor is, ha nézetünk szerint a cselekvés helytelen volt, de elismerjük, hogy az illető – önhibáján kívül – bizonyos tényeknek nem volt tudatában, vagy hogy őszintén tévedett a helyzet megítélésében. Ennélfogva nincs értelme azt gondolni, hogy a polgári engedetlenség elkövetőjének erkölcsi őszintesége minden egyéb körülménynél súlyosabban esik a latba. Valójában a polgári engedetlenkedő őszintesége még csak nem is releváns körülmény a cselekedetet értékelő megfigyelő számára, mivel a cselekvő személy jellemére vonatkozik, nem a cselekvésre magára. Amíg tehát különbséget tudunk tenni a jellemre vonatkozó értékítélet, illetve a cselekedetre vonatkozó értékítélet között, addig nincs okunk arra, hogy pusztán az erkölcsi kötelességérzetre hivatkozva elismerjük az általános jogot a polgári engedetlenségre.

Amikor tehát elhangzik az az állítás, hogy valaki erkölcsi kötelességének érezte a törvény megszegését, ezt az állítást szigorúan meg kell vizsgálni a kérdéses cselekedetekkel kapcsolatos tények és elvek fényében. Nyilvánvaló, hogy lehetnek olyan esetek, amikor a fenti állítás igazolható. Jól tudjuk, hogy a törvények, bármennyi munkát fordítunk is tökéletesítésükre, soha sincsenek teljes összhangban legmagasabb erkölcsi elveinkkel. Még a legjobb jogrendszerben is konfliktusba kerülhet az erkölcs és a törvény. Es ez a konfliktus lehet olyan nagymérvű, ami már igazolhatja az erkölcsi ember állítását, hogy ültakozásul meg kellett szegnie a törvényt. Ez a „kell” persze nem lehet törvényes „kell”. Erkölcsi kellésről van szó, ám függetlenül attól, hogy az erkölcsi szférában képes lesz-e megvédelmezni cselekedetét vagy sem, tette a törvény előtt mindenképpen büntetendőként fog megjelenni. Mégis, el kell ismernünk, hogy vannak körülmények, amikor az embernek erkölcsi joga a szándékos törvényt sértés.

Általánosságban két fő irányt vehet a szóban forgó magatartás erkölcsiségének racionális védelme. Bizonyos esetekben mindkét érvelési mód sikerrel alkalmazható,

más esetekben csak az egyik vagy a másik, vagy egyik sem. A polgári engedelmesség cselekvő megvalósítói, alkutuktól és filozófiai meggyőződésüktől függően a két érvelésmód valamelyikét választják. Előfordulhat persze, hogy időnként összekeverik a dolgokat, és tévedhetnek annak megítélésében is, hogy magatartásuk milyen alapon védhető sikeresebben. A két érvelési mód alapvetően különböző elvi alapokon nyugszik. Az elsőt a *magasabb törvényre* alapozott igazolásnak; a másodikat *gyakorlatias* igazolásnak szokták nevezni.

A polgári engedelmesség cselekvő megvalósítója azon az alapon keresheti magatartása igazolását, hogy az ember alkotta törvények felett álló, magasabb, „isteni” vagy „természet”-törvényre hivatkozik, amelynek érvénye erősebb az emberi társadalom törvényeinél. Ez a magasabb törvény – szól az érvelés – olyan erővel kényszerítő kötelességeket ró az egyénre, amelyek minden egyéb, ellenkező irányú kötelességnél súlyosabban esnek a latba. Az ilyen legfelső tekintéllyel szemben nincs helye kompromisszumnak. Ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy milyen emberi forrásból származik a rossz törvény – mindegy, hogy király, elnök vagy parlament a törvényhozó. Semmiféle emberi cselekedet nem hozhat létre olyan kötelességet, amely erősebb lehetne a legmagasabb törvényből származó kötelességnél.²

Tiszteletre méltó okfejtés, a világtörténelem számos kiválósága alkalmazta jó ügyek védelmében. Gyökerei igen mélyre nyúlnak vissza a nyugati gondolkodás történetében, Ciceróig, Aquinói Tamásig, Grotiusig és Locke-ig. Az amerikai politikai hagyomány egyik döntő elemévé vált, és ott visszhangzik abban a mondatban is, amelyet Jefferson az Amerikai Egyesült Államok pecsétjén szeretett volna látni: „*A zsnokok elleni lázadás az Isten iránti engedelmesség.*” A polgári engedetlenkedő nem feltétlenül tekinti tulajdon magatartását lázadásnak, ám cselekedete igen gyakran jeffersoni szellemiségű. Thoreau pl. így ír:

„*Nem habozom kimondani, hogy mindazoknak, akik abolitionistáknak vallják magukat, azonnal meg kellene tagadniuk minden hatékony személyi és anyagi támogatást a massachusettsi kormánytól, s nem volna szabad kivárniuk, amíg ők kerülnek többségbe, s diadalra juttatják az igazságosságot. Szerintem elég, ha Isten az ő oldalukon van, más egyébre nem kell várniuk.*”³

Thoreau nyomán aztán a századforduló angol fábiánusai, majd Mahatma Gandhi és Martin Luther King is szívesen használta ezt az érvelésmódot. King pl. a következőképpen védte a polgárjogi aktivisták magatartását: „*Az embernek erkölcsi kötelessége, hogy ne engedelmeshedjék az igazságtalan törvényeknek.*” Az igazságos és igazságtalan törvény különbségét pedig így határozta meg: „*Az igazságos törvény ember alkotta szabály, amely egybehangzik az erkölcsi törvénnyel vagy az isteni törvénnyel. Az igazságtalan törvény olyan szabály, amely nem áll összhangban az erkölcsi törvénnyel. Avagy Aquinói Tamás szavaival: az igazságtalan törvény olyan ember alkotta törvény, amely nem az örök és természeti törvényben gyökerezik.*”⁴ A második vatikáni zsinat is hű maradt ehhez a hagyományhoz, amikor a korabeli keresztény közvéleménnyel összhangban 1962-ben leszögezte: „*Az emberi lelkiismeret mélyén az ember olyan törvényt talál, amelyet nem önmaga állít magának, amely azonban engedelmességet követel tőle... Mert az ember Isten törvényét hordozza a szívében. Ennek engedelmeshedni – maga az emberi méltóság.*”⁵

Hogyan lehet azonban értelmesen érvelni azok számára, akik nem hisznek Istenben, akik nem vallásosak? Nos, ilyen érvelésmóddal próbálkozott Kis János már idézett könyvében, ahol az emberi jogok egalitárius-konszenzualista elméletét fejtette ki. Álláspontját arra a Hobbestól és Descartes-tól a francia felvilágosítókig és Kantig húzódó filozófiatörténeti vonalra alapozza, amely szerint „*bármely morális és politikai*

szempontból fontos kérdés belátható és megoldható a minden emberben egyformán benne lakozó értelem segítségével.⁶ Majd, miután megállapítja, hogy az emberi jogok problémája értelmese az egymással gazdasági, kulturális, diplomáciai, népességmozgási vagy háborús kapcsolatot fenntartó államok viszonyában vethető fel, vagyis historizálja szemléletmódját, kimutatja, hogy lehet racionálisan érvelni az egyenlő emberi méltóság alapelve mellett. Megállapítja: „eltértünk a kanti hagyománytól annyiban, hogy az erkölcsi méltóság fogalmával nem közvetlenül az ember racionális és autonóm művoltát értékeltük. Elemzésünk tovább nem bomtható egysége nem az egyén, morális képességeivel, hanem az egyének közötti morális viszony. A morális személy voltunknak kijáró tisztelet azt ismeri el, hogy valamennyien egyenrangú résztvevői vagyunk a morálról folyó vitának”.⁷ Összegzőképpen pedig így fogalmaz: „Ha embereket morális jogaikban megsértének, tiltakozni kell, amennyire erőnködől telik. Nem azért, mert ha sokan tiltakoznak, csökkenhet a súlyos jogsértések gyakorisága, ámbár így igaz. Nem azért, mert a szolidaritás szövetségeseket szerezhet a mozgalomnak, bár ez is igaz lehet. Azért kell tiltakozni, mert a saját méltóságunkat sérti, ha lehetnének valamit, s mégis belenyugszunk a törhetetlenbe. Azért kell tiltakozni, hogy a jogsértés jogsértésnek minősüljön. Hogy kimondassék: a polgárok nem az államtól kapják alapvető jogaikat – vannak emberi jogaik.”⁸

Láthatjuk: Kis érvelésének szerkezete párhuzamos a „magasabb törvényre” hivatkozó érveléssel; az államilag, törvényesen biztosított jogokkal szemben szerinte is vannak erősebb, érvényesebb jogok: az egyenlő emberi méltóság elvén alapuló emberi jogok.⁹

Vizsgáljuk meg most a polgári engedetlenség ún. „gyakorlatias” igazolását. A „gyakorlatias” kifejezés itt mindössze annyit jelent, hogy az igazolás az engedetlenségi aktus következményeinek racionális mérlegelésén nyugszik. A cselekvő személy ez esetben úgy érvel, hogy az általa elkövetett konkrét törvénysértés – amely rendes körülmények között büntetést von maga után – az adott helyen és időben, az adott körülmények között nagy valószínűséggel hosszabb távon egy jobb vagy igazságosabb társadalomhoz vezet majd, mint ha az adott körülmények között engedelmeskedne az adott törvénynek.

Az illető, magatartása gyakorlatias védelmét választván, erkölcsi, illetve ténybeli megfontolásokat aknázhat ki. Persze nem lehet kínai falat vonni a kétféle megfontolástípus közé: az elfogadott erkölcsi elvek avagy meghozott értékítéletek tényként funkcionálnak, míg sok ténynek igen magas erkölcsi vonzata van. Am minden egyes adott kontextusban különbséget tudunk tenni, és különbséget is kell tennünk a törvények, magatartástípusok vagy társadalmi célok értékelésekor alkalmazott erkölcsi elvek, illetve azok között a tényszerű megfontolások között, amelyek segítségével eldönthető, hogy egy bizonyos törvény vagy magatartásforma elősegíti-e a kívánt cél elérését vagy sem. Durván szólva, a célok és eszközök közötti különbségtétel szükségességéről van szó. Igaz persze, hogy bármely cselekvés és bármely intézkedés tekinthető célnak és eszköznek is, ám egy világosan meghatározott kontextusban mindig vannak olyan nagyobb alapelvek, amelyek főként értékelő pozíciót töltenek be, illetve olyan részletesebb megfontolások, amelyek főként eszköz mivoltuk miatt fontosak.

Mivel a polgári engedetlenkedő erkölcsi igazolást keres tetteire, ezért számára az értékelő alapelvek döntő fontosságúak. Szerencséjére, kicsi a valószínűsége, hogy ezek az alapelvek ellentétek forrásául szolgáljanak közte és kortárs kritikussai között. Általában arról van szó, hogy ő is, akárcsak a többiek, olyan társadalmat szeretne,

ahol mindenkit egyenlőként kezel a törvény, s ahol mindenkinek egyenlő esélyei vannak a munkaerőpiacon, a lakáshoz jutásban stb. Ő is, akárcsak a többiek, irtózik az erőszaktól, és elítéli a katonai hatalom agresszív alkalmazását. Ő is, akárcsak bírálói, olyan társadalomban szeretne élni, amelynek polgárai törvénytisztelők, és törvényes keretek között szabadon megválaszthatják a nekik tetsző életmódot; sőt, egyetért velük abban is, hogy a törvény szándékos megsértése általában elítélendő. A gyakorlatias érvelést követve tehát a polgári engedetlenségnek nincs szüksége a magasabb elvek tekintélyére (akár elfogadja létezésüket, akár nem), hiszen a magatartása mozgatórugóiként felfogott alapelveket a társadalom is osztja.¹⁰

A társadalom erkölcsi alapelveivel élesen szemben álló polgári engedetlenségi aktus gyakorlatias védelme viszont csaknem bizonyosan kudarcba kell hogy fulladjon. Ez persze nem jelenti azt, hogy a társadalomnak mindig igaza van. Ám még ha a társadalomnak nincs is igaza, és az igazság a polgári engedetlenség oldalán áll, mindaddig, amíg erkölcsi elveivel kisebbségben van, a polgári engedetlenségnek kevés esélye van arra, hogy elérje célját, s ezért álláspontja gyakorlati érvekkel nem nagyon lesz védhető.

Pontosan ez történik A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG IRÁNTI KÖTELESSÉGRŐL értekező Thoreau esetében, aki – mint láttuk – a rabszolgatartás ocsmány szokásával szemben kénytelen Istenre, vagyis a „magasabb” elvre apellálni, s aki tisztában van álláspontja gyakorlati gyengéivel is: *„Tudva tudom, hogy ha ezer, ha száz, ha tíz ember, akik meg tudok nevezni – csak tíz becsületes ember, sőt ha csak egyellenegy becsületes ember ebben a Massachussets államban a rabszolgatartást megszüntetve megtagadná a társas viszonyt, s emiatt börtönbe vetnék: ez az amerikai rabszolgaság végét jelentené. Nem számít az, milyen csekélynek látszik az első lépés; a helyes cselekvés mindörökké szól.”*¹¹ Thoreau idézett esszéje először 1849 májusában jelent meg, semmi néven nevezhető hatást nem gyakorolt az amerikai dél rabszolgatartóra, s ez a körülmény íróját egyre radikálisabb magatartásra sarkallta. (Rabszolgaság-ellenes előadásokat tartott, szökött rabszolgákat menekített északra, végül John Brownban találta meg a maga emberét, aki 1855-ben rabszolga-felszabadító gerillaháborúba kezdett. Brownt azonban egy sikertelen rajtaütési kísérlet alkalmával, 1859-ben kézre kerítették és felakasztották. Ez az esemény pszichikailag igen megviselte Thoreau-t, s depressziója minden bizonnyal hozzájárult 1862-ben bekövetkezett halálához.)

A polgári engedetlenségek zöme azonban – akik az agresszív háború ellen tiltakoznak, vagy a faji egyenlőségért, a gazdasági igazságosságért és hasonlókért küzdenek – tiltakozásuk gyakorlatias védelmét választván olyan erkölcsi alapokra hivatkoznak, amelyek szilárdak és általánosan elfogadottak. Éppenséggel ezen erkölcsi alapelvek szilárdsága és általános elismertsége a kulcsa a polgári engedetlenség sikeres védelmének.

A vita tehát többnyire nem akörül szokott kibontakozni, amit a polgári engedetlenség akar, hanem akörül, *ahogyan* akaratának érvényt igyekszik szerezni.¹² A polgári engedetlenség és bírálói a tiltakozó akcióval kapcsolatos *tényszerű* elemek sokaságát illetően nem értenek egyet egymással. A bíráló, ha őszinte, általában készséggel elismeri, hogy a tiltakozó személy eszméi kellőképpen koherensek, sőt, egyenesen tiszteletre méltók. Ám vitatni fogja, hogy a szándékos törvénytisztetés elősegíti a szóban forgó eszmék megvalósulását, vagy hogy legalább oly mértékben hasznukra válhat, ami már kiegyenlíti az engedetlenségi aktus által okozott károkat. Elvileg lehetséges, hogy az itt felmerülő tényyszerű kérdések megnyugtatóan tisztázhatók a til-

takozó akció körülményeinek átfogó és részletes elemzése révén, amely a cselekedet történelmi háttérére, illetve a tett következményeinek tudományos mérlegelésére is kiterjed, mégpedig a lehető legelfogulatlanabb és legtárgyszerűbb módon. A gyakorlatban azonban oly sok variáció előfordulhat, amelyek bonyolultsága tudományos módszerekkel úgyszólván meghatározhatatlan, hogy sokszor lehetetlen világos és egyértelmű következtetésekre jutni. Vagyis a gyakorlatias igazolás sikeréből vagy kudarcából sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a polgári engedetlenség mint olyan általános jogosultságára nézve.

Mіндеzen megfontolások alapján a polgári engedetlenség meghatározható úgy, mint bizonyos, nyilvánosan gyakorolt, szelektív cselekvéssor (valaminek a véghezvitele vagy valaminek az elmulasztása), amelyet törvénytelennek tartanak, amelyet azonban a cselekvés alanya morálisan kötelezőnek érzett okokból fejt ki.¹³ Ebből következik, hogy: (1) a *törvényes* cselekedetek, kerüljön bár rájuk sor tiltakozásként avagy erkölcsileg kötelezőnek érzett okokból, nem tekinthetők polgári engedetlenségnek. (2) A cselekvő személynek *tudatában kell lennie*, hogy törvényt sért, máskülönben nem állapítható meg a törvénytelen cselekedet elkövetésének szándéka. (3) A polgári engedetlenség *nyilvános*, abban az értelemben, hogy a cselekvő személy nem kívánja elútkolni a törvénysértés tényét a hatóságok elől. Ez persze nem jelenti azt, hogy az illetőnek tömeggyűlésen, tv-kamerák előtt, vagy egyáltalán, bárki másnak a jelenlétében kell elkövetnie a kérdéses cselekedetet. Hogy nyilvánosság előtt kerül-e sor a dologra vagy sem, az a polgári engedetlenség adott céljától és típusától függ. (4) A polgári engedetlenség *szelektív*; vagyis a cselekvő személy bizonyos, meghatározott törvényeket, szabályokat vagy politikai gyakorlatot tart erkölcsileg elfogadhatatlannak, nem pedig az *egész* politikai-jogi rendszert. Aki az egész politikai-jogi rendszert támadja, az a forradalom elkötelezettje, vagyis teljes rendszerváltozást akar, jóllehet, taktikai okokból megteheti, hogy csak bizonyos törvényeket, szabályokat, a rendszernek csak bizonyos alstruktúráit támadja.¹⁴

Hogy egy tiltakozó akciót polgári engedetlenségnek lehet-e nevezni, az persze azon is múlik, hogy olyan körülmények között kerül-e rá sor, amikor az államhatalom viselkedését a fennálló törvények több-kevesebb tiszteletben tartása jellemzi. Ha egy zsarnokságban a hatalmasok önkényesen értelmezik a törvényeket, illetve tetsszés szerint semmibe vehetik azokat, akkor, ha valaki mégis fellép az ilyen eljárás ellen, már egyáltalán nem számíthat arra, hogy racionális érvelése meghallgatásra talál; sok esetben közvetlenül az életét kockáztatja. Kínvallató és vádlott között nincs érvényben konszenzus, az egyenlő emberi méltóság elvére alapozott erkölcs konszenzualista elmélete – akárcsak bármely más elmélet – csödöt mond. Marad a nyilvánvaló önkénnyel és jogtalansággal szembeszegülő, póre emberi kiállás, az egyetlen felkiáltójellé tömörült tiltakozó akarat.¹⁵

Igy aztán azt kell mondanunk, hogy az erkölcsileg *igazán* „jó” korok mégiscsak azok, amikor nem kell az embernek az életét kockáztatnia ahhoz, hogy megőrizhesse integritását, amikor elegendő a polgári engedetlenség racionálisan védhető, korlátozott kockázatvállalása, amikor Thoreau alábbi szavainak érvényességét a hatalom letéteményesei is elismerik:

„Az abszolút egyeduralomtól a korlátozott egyeduralom felé, a korlátozott egyeduralomtól a demokrácia felé történő haladás az egyén igazi tisztelete felé való haladást jelenti. Még a kínai filozófus is elég bölcs volt ahhoz, hogy a birodalom alapjának az egyént tekintse... Nem volna-e lehetséges még egy lépést tenni az emberi jogok elismerése és megszervezése felé? Addig nem lesz

igazán szabad és felvilágosult az állam, amíg az egyént mint magasabb és független hatalmat: mint saját hatalmának és autoritásának forrását el nem ismeri, s nem ennek megfelelően bántik vele."¹⁶

Jegyzetek

1. Kis János: VANNAK-E EMBERI JOGAINK? Magyar Füzetek Könyvei, 1987. Párizs, 108. o.
2. Ha a polgári engedetlenség legutóbbi magyarországi példáit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a demokratikus ellenzék polgárjogi alapokon álló csoportja mellett a lelkiismereti szolgálatmegtagadók voltak azok, akik nyíltan és egyértelműen szembeszegültek a Kádár-rendszer bizonyos törvényeivel. Cselekedetük igazolásául a magasabb elvre történő hivatkozást választották, ami számukra adott a keresztény vallás meghatározott tételeiben.
3. Henry David Thoreau: A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG IRÁNTI KÖTELESSÉGRŐL. Európa, 1990. 21. o.
4. Martin Luther King: WHY WE CANT WAIT. Harper and Row, New York, 1963. 84–85. o.
5. Idézi: Carl Cohen: CIVIL DISOBEDIENCE. New York, Columbia University Press, 1971. 122. o.
6. Kis, id. mű 39. o.
7. Uo. 87–88. o.
8. Uo. 209. o.
9. Ugyancsak magasabb elvre hivatkozott Keszthelyi Zsolt is, amikor 1987-ben laktanya helyett inkább vállalta a börtönt, ő azonban nem a vallásos, hanem az emberi jogi érvelést választotta, s ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy a fegyvermentes polgári szolgálat alternatívája nem csupán bizonyos – rendszerint szűk vallási – csoportokat megillető, hanem általános, mindenkinek kijáró, emberi jog.
10. Jellemző, hogy a magyarországi „rendszerváltás” már egy meglehetősen előrehaladott szakaszában, 1990 kora tavaszán kellek meghirdetnie a szamizdatkiadóból legális könyvkiadói vállalkozássá avanzsált Katalizátor Iroda munkatársainak, hogy polgári engedetlenségi akcióba fognak a közterületeket védő rendészeti-közigazgatási szabályok ellen, amelyekre hivatkozva a rendőrség gya-

korlatilag lehetetlenné tette kiadványaik közteri árusítását. Akciójuk dimenziójában hasonlatos a fejlett nyugati demokráciákban előforduló engedetlenségi akciókhoz: immár nem „klasszikus” emberi jogokért küzdenek (e dimenzió gyakorlati kiterjesztéséért szamizdatkiadóként harcoltak), hanem bizonyos, meghatározott közigazgatási szabályok megváltoztatásáért, amelyeknek közvetlenül csak egy korlátozott nagyságú, specifikus embercsoportra (a könyvkiadókra és könyvtérjesztőkre) van kihatása.

11. Thoreau, id. mű 22. o.

12. Érdekes ebből a szempontból az a vita, amely a magyarországi szamizdat munkatársainak különböző csoportjai között zajlott a nyolcvanas évek elejétől, sajnos nem mindig kellően artikulált formában. A kiindulási pontban természetesen valamennyien egyetértettek: nevezetesen, hogy nyílt, határozott gyakorlati magatartással kétségbe kell vonni a hivatalosan deklarált sajtószabadság létét, és független újságok és kiadók alapításával demonstrálni, hogy miként festene a valódi sajtószabadság.

A vita azon folyt, milyen takúka követendő a kitűzött cél eléréséhez. A Beszélő körüli csoport kezdettől azon az állásponton volt, hogy amennyire csak lehet, szét kell választani a cselekvés „demonstrációs” elemét a tényleges produktív elemétől, vagyis a lapot névvel és címmel jegyző szerkesztők nyilvános fellépését a lapot előállítók szükségképpen névtelen, nem a nyilvánosság előtt zajló munkájától. A Demszky Gábor és Nagy Jenő alapította AB-kiadó kezdetben nem tartotta elsődrendű kérdésnek e két funkció határozott elválasztását; majd, szétválásuk után, Demszky taktikája fokozatosan a Beszélőéhez közeledett, míg Nagy Jenő a másik irányban indult el: névvel és címmel jegyezte kiadványait, miközben a könyvek és újságok nyomdai előál-

litásához nélkülözhetetlen anyagokat részben úgyszintén a lakásán tárolta. És igaz ugyan, hogy ezzel a taktikával rendkívüli módon felkeltette a rendőrség érdeklődését (lakásán a nyolcvanas évek közepén oly sűrűn tűnt fel a rendőrség, mint talán senki másnál a szamizdatszakmából), ám nem állítható, hogy a kitűzött cél szempontjából irracionálisan cselekedett volna. Hiszen ne feledjük: a cél *nem* a szamizdatállapotok, a minél profibb módon működő „második” nyilvánosság *állandósítása* volt, hanem a sajtószabadság megteremtése az „első” nyilvánosságban. Úgy vélem, ennek a célnak az eléréséhez mindhárom szamizdatcsoport – és a később induló többi szamizdatcég is – a követett taktikák különbözősége ellenére, *egyaránt* hozzájárult.

13. Vö. Michael Bayles: THE JUSTIFIABILITY OF CIVIL DISOBEDIENCE. *Review of Metaphysics*, September 1970. 4. o.

14. Ilyennek tekinthető annak a néhány embernek az akciója, akik 1990. március 25-én, a magyarországi általános választások napján szabad választásokat követelve sátrat állítottak föl a Parlament előtt. Érvelésük az újonnan megválasztott magyar képviselőház s ezzel az *egész* újonnan kialakuló politikai-jogi rendszer legitimitásának a kétségbevonására irányul, vagyis – az alkalmazott definíció szerint – forradalmi jellegű.

15. Ezért nem tekinthető egyszerűen polgári engedetlenségnek pl. Szász Béla, aki a több hónapig tartó vallatások és kegyeden kínzások dacára is megtagadta, hogy hamis vallomást tegyen a Rajk-per előkészítése során, s így a vádnak végül másik „koronatanú” után kellett néznie. Szász Béla is megtette azt a lépést, ami *minden* polgári engedetlenség első subjektív feltétele: kétségbe vonta a gyakorlái, állami autoritással bíró törvények és a mögöttük álló kommunista ideológia hatalmát *tulajdon* ítélőképessége, saját erkölcsisége fölött. Minderre azonban olyan szélsőséges

körülmények között, élet és halál mezsgyéjén került sor, ami magatartását az emberi integritás megőrzésének kimagasló példájává teszi. A KÉTELKEDÉS KÖTELESSÉGE című írásában eként fogalmaz: „Az elvont hűségnek ezt a szörnyét Pártnak hívták. Lehetett volna más neve, de más tartalma nem. »Beosztulodra vál, ha magadból eszmálsz pártot magadnak« – tanítja Dante, s valóban, van-e szeljtárs, hullámverés, pokoltraszállás veszélyesebb a szellem hajósára, mint bármely cinrosságot követelő párt, bármely elvont hűség?” (SZÁMŰZETÉSBEN. Beszélgetések külföldön élő magyarokkal. Katalizátor Iroda, 1987. 51–52. o. Szamizdat.) Vessük ezt össze most Thoreau szavaival: „Vajon az állampolgárnak akár csak egy pillanatra vagy bármily csekély mértékben is át kell engednie lelkiismeretét a törvényhozóknak? Hát akkor miért van mindenkinek lelkiismerete? Nekünk, szerintem, elsősorban embereknek kell lennünk, és csak másodsorban alattvalóknak. Nem annyira a törvényt, mint inkább az igazságosságot kell tisztelnünk. Csak egyetlen kötelezettséget van jogomban magamra vállalni, éspedig, hogy mindig azt leszem, amú igazságosnak tartok.” (Id. mű 7–8. o.) Láthatjuk: a két álláspont azonos. Mindkettő az emberi lelkiismeret, az erkölcsi ítélőerő számára tartja fenn a végső döntés jogát: jó és rossz, igazságos és igazságtalan között.

16. Thoreau, id. mű 42. o.

Felhasznált irodalom

- Bedau, H. A. edit. CIVIL DISOBEDIENCE: THEORY AND PRACTICE. New York, Pegasus, 1969.
- Zashin, E. M. CIVIL DISOBEDIENCE AND DEMOCRACY. New York, Free Press, 1972.
- Hall, R. T. THE MORALITY OF CIVIL DISOBEDIENCE. New York, Harper and Row, 1971.
- Singer, P. DEMOCRACY AND DISOBEDIENCE. Oxford, Clarendon Press, 1973.